

AZERBAJCAN'DAKİ ARAP HARFLİ YAZITLARIN BUGÜNKÜ DURUMU

*Cengiz ALYILMAZ**

ÖZET

Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklar, Türk-İslam tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu topraklarda Müslüman Türk boylarına ve fütuhata için bölgeye gelen Araplara ait pek çok Arap harfli yazıt bulunmaktadır.

Bu makalede Azerbaycan'daki tarihî camilerde, mescitlerde, kervansaraylarda, türbelerde, mezar taşlarında, ziyaret yerlerinde, el yazması eserlerde (cönklerde, kitaplarda), sikkelerde, süs ve kullanım eşyalarında... karşılaşılan İslami döneme ait Arap harfli Türkçe ve Arapça yazıtların Türk-İslam tarihi açısından önemi ve bugünkü durumları dikkatlere sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türk, Arap, Arap harfli yazıtlar, kitabe, mezar taşı, sikke, restorasyon, konservasyon.

CURRENT CONDITIONS OF INSCRIPTIONS WITH ARABIC LETTERS IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The territory within the boundaries of Azerbaijan Republic is highly important for Turkish-Islamic history. The case in territories contain many Arabic inscriptions belonging to Muslim-Turkic tribes and Arabians who arrived in the region for conquests.

This paper presents to the attention the significance of Turkish and Arabic inscriptions with Arabic letters found in historical mosques, prayer rooms, caravansaries, shrines, tombstones, holy places, manuscripts, coins, knick-knacks and belongings... belonging to Islamic Era, for Turkish-Islamic history and their current conditions in Azerbaijan Republic.

Keywords: Azerbaijan, Turkish, Arabic, Arabic inscriptions, epigraph, tombstone, coin, restoration, conversation.

1. Azerbaycan'daki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine:

İnsanlık tarihinin bilinen en eski yerleşim bölgelerinden biri olan Azerbaycan coğrafyası eski Türk kültür varlıklarından önemli bir kısmını da üzerinde barındırmaktadır. Nitekim bugün Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan topraklarda tarihte (Sakalar ve Hunlar bir tarafa bırakıldığında) birçok Türk boyu (başta Az(eri) Türkleri olmak üzere Bulgarlar, Sarmatlar, Kıpçaklar, Gobular, Kimerler, Peçenekler, Nogaylar, Hazarlar, Akhunlar, Ağaçeriler, Sabirler, Şirvanşahlar, Selçuklular, İldenizler, Harezmliler, İlhanlılar, Celayirler, Temürlüler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar, Osmanlılar...) yaşamış; bu topraklar tarihte bazı Türk devletlerinin ve hanlıklarının kuruluşuna, gelişimine ve yıkılışına da tanıklık etmiştir. Bu yüzden de söz konusu topraklarda eski Türk kültür ve uygarlığına ait şehir kalıntıları, kaleler, surlar, hanlar, kervansaraylar, saraylar, köprüler, heykeller, balballar, kurganlar, mezarlar,

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi; calyilmaz@gmail.com; acengiz@atauni.edu.tr

mezarlıklar, türbeler, ibadet yerleri (dağ üstü ziyaretgâhları, mağaralar, tapınaklar, camiler, mescitler...); dikili, damgalı ve tasvirli taşlar, petroglifler, yazıtlar... bulunmaktadır.

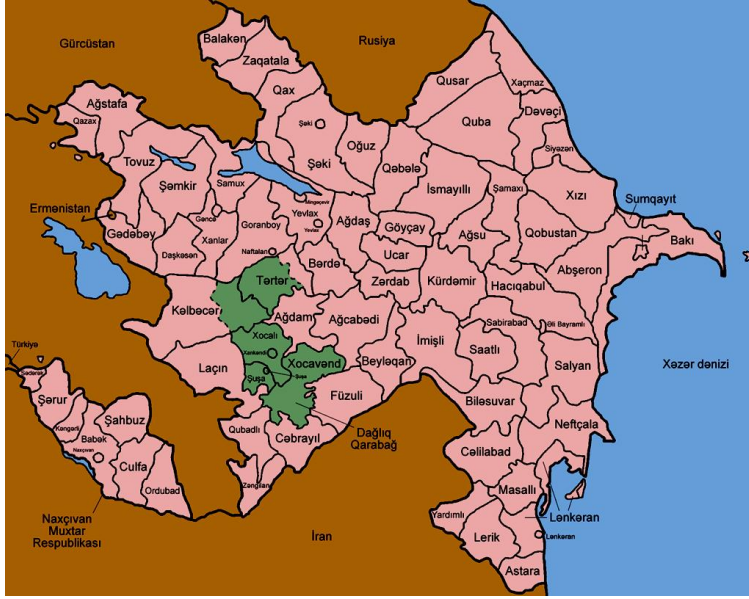

Foto 1: Azerbaycan Haritası¹

Azerbaycan'ın stratejik açıdan Kafkasların en önemli merkezi oluşu, İpek Yolu'nun ana kollarından birinin bu coğrafyadan geçişi, insanın yaşamını sürdürebilmesi için gerekli ve önemli olan kaynakların bol miktarda bulunuşu bölgeyi her zaman cazibe merkezi hâline getirmiştir. Bölgede yapılan alan araştırmaları ile arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan bilgi, bulgu, belge ve yazıtlar da Azerbaycan coğrafyasının insanlık tarihinin önemli kültür ve uygarlıklarının ortaya çıkmasına ve gelişimine sahne olduğunu kanıtlamaktadır.

Azerbaycan coğrafyasını insanlık tarihi açısından önemli ve ayrıcalıklı kılan en dikkate değer belgeler ve eserler de hiç şüphesiz ki “yazılı” olanlardır. Zira Azerbaycan, insanoğlunun kendini ifade etmeye başladığı ilk grafiksel öğelerden (petrogliflerden, damgalardan...) en gelişmiş alfabelerle yazılmış yazıtlara kadar pek çok epigrafik materyali üzerinde barındırmaktadır. Azerbaycan'daki söz konusu epigrafik eserler (yazıtlar) farklı dönemlerde, farklı alfabelerle, farklı konularda, farklı objeler üzerine yazılmış olmaları sebebiyle yazıt bilimi alanında Azerbaycan'ı uluslararası ortamlarda ayrıcalıklı kılmaktadır.

Azerbaycan coğrafyasında bulunan yazıtlar içinde Arap harfli olanlar eskiliği, çokluğu ve çeşitliliği bakımından ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim büyük bir kısmı bugün İran, Ermenistan, Gürcistan ve Dağıstan cumhuriyetlerinin sınırları içinde kalan tarihî Azerbaycan toprakları İslam ordularının Kafkaslara giriş kapısı niteliğindedir. Üstelik de Azerbaycan Türkleri, İslamiyet'le ilk tanışan, İslamiyet'i ilk kabul eden Türk boylarının başında gelmektedir. Ebu'l Abbas Ahmed ibn Yahya ibn Cabir el Belazurî (ö. 892) *Kitabü'l- Buldan* (Ülkelerin Fethi) adlı eserinde Halife Ali ibn Ebu Talib zamanında (656-661) Azerbaycan halkının büyük bölümünün sulhla / gönüllü olarak (çok az bir kısmının ise silah zoruyla) İslamiyet'i kabul ettiğini kaydetmektedir (Bünyadov, 2007, 20-21; Aliyev, 2007, 156-158).

¹ Harita <http://www.worldmapfinder.com/> sitesinden alınmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Azerbaycan Türklerinin İslamiyet'i erken dönemlerde kabul etmeleri sebebiyle Arap harfli yazıtların Kafkaslardaki en eski örnekleriyle Azerbaycan coğrafyasında karşılaşılır. Azerbaycan'daki Arap harfli yazıtları yazıldıkları dilleri dikkate alarak aşağıdaki şekilde gruplandırmak mümkündür:

1. Arap harfli Arapça yazıtlar
2. Arap harfli Türkçe yazıtlar
3. Arap harfli Farsça yazıtlar
4. Arap harfli diğer dillerde yazılmış yazıtlar.

Azerbaycan'daki Arap harfli yazıtlar farklı objeler üzerine (dikili taşlara, kayalara, duvarlara, ağaçlara, kâğıtlara, derilere, halılara, tekstil ürünlerine, çinilere, sikkelere, mühürlere, kemiklere, süs ve kullanım eşyalarına...) yazılmış / kazınmış olmalarıyla büyük bir çeşitlilik ve zenginlik arz etmektedir. Anılan yazıtlarla ilgili olarak bugüne kadar Azerbaycan'da ve Azerbaycan dışındaki ülkelerde birçok makale ve kitap yazılmış; yazıtlardan elde edilen bilgiler sayesinde de Türk - İslam tarihine ait birçok konu aydınlatılmıştır.

2. Azerbaycan'daki Arap Harfli Yazıtların Bugünkü Durumu:

2008 ve 2009 yıllarında Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri içinde yer alan ve yürütücülüğünü Cengiz ALYILMAZ'ın yapmış olduğu “*Türk Kültüründe Yazı Kavramının Gelişimi*” ve “*Güney Türkistan, Kafkaslar ve Avrupadaki Türk Yazıtları*” adlı projeler kapsamında Azerbaycan, Gürcistan ve Nahçıvan'daki Arap harfli yazıtların da epigrafik ve fotogrametrik belgelenmeleri gerçekleştirilmiştir.²

Azerbaycan ve Nahçıvan'daki Arap harfli yazıtlar üzerinde yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda elde edilen bilgileri aşağıdaki şekilde dikkatlere sunmak mümkündür:

2.1. Mimari Yapılar Üzerindeki Arap Harfli Yazıtlar:

2.1.1 Camilerdeki, Mescitlerdeki ve Medreselerdeki Arap Harfli Yazıtlar:

Camiler, mescitler ve medreseler... İslam toplulukları arasında dinî mekânlar / ibadet yerleri olmalarının yanı sıra eğitim ve öğretimin, millî birlik ve bütünlüğün de (hoşgörü, barış ve huzur içinde yaşamın, paylaşmanın ve dayanışmanın da) merkezi olmuşlardır. Nitekim buralarda gerekli durumlarda devlet ve millet adına önemli kararlar alınıp uygulamaya konulmuştur. Anılan bu özelliklerinden dolayı camiler, mescitler ve medreseler Sovyetler Birliği döneminde diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da ve Nahçıvan'da da ibadete kapatılarak farklı amaçlarla (kültür evi, sinema, gençlik merkezi, ambar... olarak) kullanılmıştır.

Bazı camiler, mescitler ve medreseler içlerindeki envanterle birlikte (başta kütüphaneleri olmak üzere) yok edilirken; tarihî ve mimari özellikleri sayesinde yıkılmaktan kurtulan ve içerisinde değerli pek çok dinî envanteri barındıranlarda da önemli değişiklikler yapılmıştır. Söz konusu camilerin, mescitlerin ve medreselerin ayetler ve hadislerle işlenmiş, her biri sanat eseri niteliğindeki ana giriş kapıları / taç kapıları yerlerinden çıkartılarak / sökülerek değiştirilmiş; duvarlarındaki, tavanlarındaki, mihraplarındaki... dinî içerikli yazılar kazınıp, üzerleri boyanıp veya

² Anılan projelerde birlikte görev yapmış olduğum ekip arkadaşlarımdan Ord. Prof. Dr. Valeh HACILAR, 23 Ocak 2010 tarihinde Hakk'ın rahmetine kavuştu. Değerli bilim adamı Valeh HACILAR'ı rahmetle anıyorum. Projelerde özveriyle görev yapan ekip arkadaşlarım Dr. Murat YAKAR'a, Dr. Semra ALYILMAZ'a ve Dr. Osman MERT'e; Gürcistan, Azerbaycan ve Nahçıvan'daki çalışmalarımız sırasında bizlerden yardımlarını esirgemeyen Öğr. Gör. Ruhsare Calalgızı HACILAR'a, Dr. Fahri Valehoğlu HACILAR'a, Prof. Dr. Meşedihanım NİMET'e, Prof. Dr. Naile ELİHANLI'ya, Prof. Dr. Meherrem CEFERLİ'ye, Doç. Dr. Vefa GULİYEVA'ya, Uzm. Habibe ALİYEVA'ya İlgar ALİYEV'e, Ali GARİBOV'a, Yusif Meherremov ABBESELİ'ye, Rizvan BAYRAMOV'a ve bütün emeği geçenlere teşekkür ederim.

sıvanıp yok edilmiş; taşınabilir durumdaki objeler ise farklı mekânlara (depoları, müzelere) kaldırılmıştır. Bütün bunlara rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki tarihî camilerin, mescitlerin ve medreselerin hem dış cephelerinde hem de içlerinde eskisi kadar olmasa da Arap harfli tarihî yazıtlar bulunmaktadır. Büyük bölümü dinî içerikli ifadelerden, metinlerden (metin parçalarından) veya tarih kaydından oluşan bu yazıtların özellikle dış cephede bulunanları önemli ölçüde tahrip olmuş durumdadır.

Foto 2: Bakü'deki Cuma Mescidi'nin / Camisi'nin minaresinin üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin genel görüntüsü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 3: Bakü'deki Cuma Mescidi'nin / Camisi'nin minaresinin üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin görüntüsü

Foto 4: Bakü'deki Cuma Mescidi'nin / Camisi'nin minaresinin üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin görüntüsü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Azerbaycan'daki bazı cami ve mescitler de (Dubendi'deki³ ve Karabağlar'daki⁴ tarihî camiler gibi) deprem, savaş vs. yüzünden (nispeten) yıkılıp harabeye dönüşmüş veya (Mümine Hatun Kompleksi'ndeki⁵ tarihî cami gibi) tamamen yok olmuştur.

Foto 5: Dubendi Bölgesi'ndeki XV. yüzyıla ait harabe hâldeki bir mescidin görüntüsü

Foto 6: Dubendi Bölgesi'ndeki XV. yüzyıla ait harabe hâldeki bir mescidin koruma altında olduğunu belirten tabelanın görüntüsü

³ GPS (Global Position System: Uydu yardımıyla yer belirleme sistemine göre koordinatları): 39 434775 E 4479925 N, 0 m; 40° 27.952 N 050° 13.843 E.

⁴ GPS: 38 516587 E 4364687 N, 1165 m; 39° 25.800 N, 045° 11.559 E.

⁵ GPS 38 535143 E 4339738 N, 913 m; 39° 12. 280 N, 045° 24.412 E.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Günümüzde Azerbaycan'daki ve Nahçıvan'daki birçok açık ve kapalı alanda (müzedde, enstitüde, depoda) camilerden, mescitlerden ve medreselerden getirilmiş Arap harflerinin farklı stilleriyle taş, ahşap, metal üzerine ustaca işlenmiş Türkçe, Arapça ve Farsça yazıtlar / kitabeler bulunmaktadır. Bu eserlerin de ne yazık ki büyük bölümünün envanter kaydı yoktur.

2.1.2. Diğer Mimari Yapılar (Kaleler, Surlar, Kervansaraylar, Saraylar, Hanlar, Hamamlar, Köprüler, Çeşmeler...) Üzerindeki Arap Harfli Yazıtlar:

Azerbaycan coğrafyası insanlık tarihinin en eski yerleşim yerlerinden birini oluşturmakta ve farklı dil, din ve kültürlerle mensup milletlerin mimari mirasını da üzerinde barındırmaktadır. Büyük bölümü toprakların esas ve sürekli sahipleri olan Az(eri) Türkleri tarafından vücuda getirilen söz konusu mimari eserler arasında şehirler, kaleler, surlar, kervansaraylar, saraylar, hanlar, hamamlar, köprüler, çeşmeler... vd. bulunmaktadır. Devlet başçıların ve yöneticilerinin hem ihtiyaç hem de rekabet, egemenlik ve güç göstergesi olarak Azerbaycan'da yaptırdıkları mimari eserler, yapım teknikleri ve sanatsal özellikleriyle Orta Asya'daki türdeşleriyle büyük benzerlikler gösterir. Kaleler, surlar içinde son derece korunaklı biçimde inşa edilen yerleşim yerleri (şehirler, kasabalar) ve bu yerleşim yerleri içindeki hanlar, saraylar, bedestenler, konaklar, evler... Azerbaycan'da yüzyıllar öncesinde yerleşik kültür ve uygarlığın ulaştığı seviyeyi gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Türk dünyasının yakından tanıdığı ünlü şair Nazım Hikmet'in Azerbaycan seyahati sırasında gezdiği Şeki Han Sarayı⁶ için “Eğer Azerbaycanın eski dönemlere ait başka bir mimari yapısı olmasaydı, yalnızca Şeki Han Sarayı, Azerbaycanın kültür ve medeniyetinin seviyesini dünyaya göstermek için yeterli gelirdi.” (Salamzade - Memmedzade, 1987, 26) cümlesi son derece anlamlıdır.

Türk yaşayış ve inanışının, estetik anlayışının ve zevkinin en somut örneğini teşkil eden Şeki Han Sarayı, yapım özellikleri, çinileri, döşemeleri, işlemeleri, süslemeleri, tasvirleri (resim ve minyatürleri...) ile ziyaret eden herkesi hayran bırakan “eşsiz bir tablo” gibidir. Hanlıklar dönemine ait diğer sarayların da benzer özelliklere sahip olduğunu kaydetmek gerekir.

Azerbaycan'daki tarihî mimari yapılar üzerinde her biri birbirinden güzel Arap harfli yazı stilleriyle işlenmiş yazıtlar / kitabe kayıtları bulunmaktadır.

⁶ GPS: 38 684307 E 45 63980 N, 748 m; 41° 12.280 N 047 11.885 E.

Foto 7: İçeri Şehr'in surları üzerindeki Arap harfli bazı yazıtların görüntüsü

Foto 8: İçeri Şehr'in surları üzerindeki Arap harfli bir yazıtın görüntüsü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 9: Hazar'dan çıkartılan "Bayıl Taşları"⁷ndan birinin görüntüsü⁸

⁷ Şehrin dışında kaldıkları için bu eserlere "Bayıl (Bayır) Taşları" adı verilmiştir. XIII. yüzyıla ait olan ve üzerlerinde oyma ve kabartma yöntemiyle işlenmiş Arap harfli yazıtlarla birlikte insan, hayvan ve bitki tasvirleri bulunan "Bayıl Taşları", 1939 yılında Hazar'daki su seviyesinin düşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu durum Hazar'ın önemli bir kısmının bir zamanlar yerleşim yeri olduğunu ve bünyesinde eşsiz mimari esenleri barındırdığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. EFENDİ, 1980; EFENDİ, 1986; GULİYEVA; 2010.

⁸ Bayıl Taşlarının görüntüleri için Doç. Dr. Vefa GULİYEVA'ya teşekkür ederim.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 10: Hazar'dan çıkartılan "Bayıl Taşları"ndan birinin görüntüsü

Azerbaycan'daki mimari eserlerin üzerlerindeki Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılan kitabelerin önemli bir kısmı geride kalan zamanın ve insanoğlunun acımasızlığına yenik düşerek ya parçalanmış ya da buldukları yerlerden sökülüp başka mekânlara taşınmıştır. Hâlen orijinal yerlerinde bulunan yazıtların ise çok azı restorasyon ve konservasyon yapılarak koruma altına alınmıştır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 11: Karaçi Kervansarayı'nın giriş kapısının genel görüntüsü⁹

Foto 12: Karaçi Kervansarayı'nın giriş kapısı üzerindeki Arap harfli yazıtın görüntüsü

⁹ Şirvanşahların ünlü devlet adamı Şah Abbas döneminde yapılmış kervansaraylardan biri olan Karaçi Kervansarayı, Sengeçal Kasabası'nın Miecik Bölgesi'nde (39 367337 E, 44 59785 N, 52 m; 40° 16.588 N 049° 26.378 E) bulunmaktadır. 106 numaralı envanter kaydıyla Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından koruma altına alınan (!) kervansaray tamamen harabe hâldedir ve koyun ağılı olarak kullanılmaktadır. Anılan kervansarayın yaklaşık 100 m kuzeyindeki taş ocakları da İpek Yolu'ndaki bu eşsiz mimarlık abidesinin yok olma sürecini hızlandırmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

2.2. Mezarlar, Mezarlıklar ve Türbelerdeki Arap Harfli Yazıtlar:

Türk boyları arasında Arap alfabesini en uzun süre kullananlardan biri de kuşkusuz ki Azerbaycan Türkleridir. Azerbaycan Türkleri sevinçlerini, kederlerini, duygu ve düşüncelerini, yaşayış ve inançlarını yüzyıllar boyu Arap alfabesini kullanarak ifade etmiş; bu alfabeyle eşsiz kültür ve uygarlık eserleri vücuda getirmişlerdir. Söz konusu kültür ve uygarlık eserleri içinde mezar taşlarının, türbelerin / kümbetlerin ayrı bir yeri vardır.

Foto 13: Üzerinde Arap harfli pek çok yazıtı barındıran Nahçıvan'daki Yusuf İbn Kuseyir Türbesi (XII. yüzyıl)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

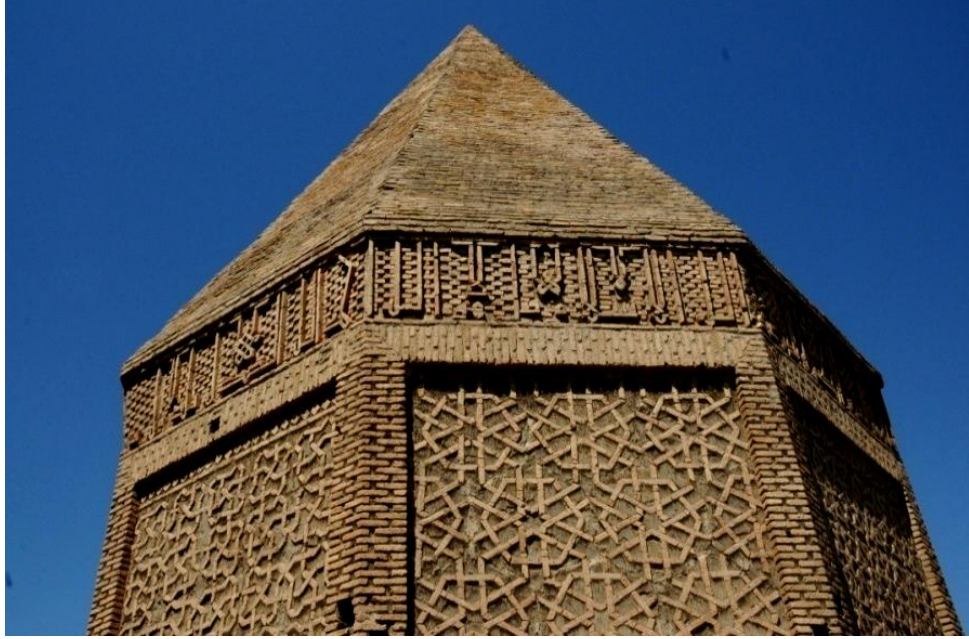

Foto 14: Yusuf İbn Kuseyir Türbesi'nin üst kısmının üzerindeki Arap harfli yazıtlardan görüntüler

Foto 15: Yusuf İbn Kuseyir Türbesi üzerindeki Arap harfli yazıtlardan birinin görüntüsü

Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan (abartısız olarak) her bölgede Arap harfli mezar taşlarıyla, üzerlerinde Arap harfli kitabeleri / yazıtları barındıran türbelerle, kümbetlerle karşılaşmaktadır. Söz konusu yazıtlar genelde mezarın, türbenin kime ait olduğuna, merhumun doğum ve ölüm tarihine ait bilgileri içermektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 16: Şamahı'daki Yeddi Kümbezlerden / Kümбетlerden birinin görüntüsü

Foto 17: Aynı kümбет üzerindeki Arap harfli yazıtın görüntüsü

Seçkin ve saygın kimselere ait mezar taşlarında ilgili kimsenin (merhumun) hayatını özetleyen lirik metinlere (dörtlüklere, beyitlere, cümlelere) de rastlanır. Bu tür mezar taşları (Arap harfli olmalarına karşın) anlam ve içerik bakımından geçmişte Türk kağanları, beyleri ve kumandanları için dikilmiş olan (Kök)türk harfli yazıtların (Orhun, Yenisey ve Talas yazıtlarının) devamı gibidirler.

Her biri ait oldukları dönemlerin “hafızası” niteliğindeki Azerbaycan'daki Arap harfli mezar taşları son derece ilgi çekici mimari ve sanatsal özelliklere de sahiptirler. Özellikle Şamahı, Kazak Gence, Şeki, Gah, Mereze bölgelerindeki Arap harfli, tasvirli ve işlemeli mezar taşları Türkiye'deki (Ahlât'taki, Van'daki ve Bitlis'teki) Selçuklu dönemi mezar taşlarıyla ve İstanbul'daki, Edirne'deki, Bursa'daki... Osmanlı dönemi mezar taşlarıyla büyük benzerlikler göstermektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 18: Mereze Bölgesi'nde Bakü-Şirvan Kervan Yolu üzerinde bulunan tarihî mezarlık ve "Diri Baba Piri Türbesi"nin genel görüntüsü

Foto19-20: Mereze Bölgesi'ndeki Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 21-22: Mereze Bölgesi'ndeki Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Foto 23: Şamahı yolu üzerindeki Sabir Mezarlığı'nda bulunan Arap harfli mezar taşlarının görüntülenme anı

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 24-25: Sabir Mezarlığı'nda bulunan Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Foto26: Şamahı'daki Yeddi Kümbezler Mezarlığı'ndan genel bir görüntü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 27-28: Yeddi Kümbezler Mezarlığı'ndaki Arap harfli mezar taşlarından görüntüler

Ancak bütün bu özelliklerine rağmen tarihî mezarlıklarda bulunan ve örneklerine çok az rastlanan mezar taşları / yazıtlar ne yazık ki korumasız ve korunaksız durumdadır. Yosunların, likenlerin sardığı mezar taşları üzerinde özellikle yaz aylarında her türden böceğin yuvalandığı; çoğu karındanbacaklı (salyangoz) türündeki bu böceklerin salgılarının yazılı, tasvirli ve işlemeli yüzeylere zarar verdiği dikkati çekmektedir.¹⁰

Gala'da bulunan ve milattan öncesinden milattan sonrasına farklı kültür ve uygarlıklara ait her türden mezarı, kurganı, kümbeti, mezar taşını, kitabeyi içerisinde barındıran tarihî mezarlık¹¹ en kötü durumda olanlardandır. Mezarlık adeta salyangozların istilasına uğramış gibidir.

¹⁰ Bu kaderi yalnızca Azerbaycan'daki tarihî mezar taşları yaşamamaktadır. Türk dünyasının birçok yerinde farklı dönemlere ((Kök)türk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı vd) ait eşsiz mezar taşları da ne yazık ki aynı durumdadır. Oysa bu eserler, mezar taşı olmalarının yanı sıra hem buldukları coğrafyaların "tapu senetleri" hem de ait oldukları milletin sosyal, kültürel, ekonomik alanlardaki gelişmişliğinin de en büyük göstergeleridir. Bu sebeple de söz konusu eserlere gerekli ilgi gösterilip "öncelikli" olarak koruma altına alınmalıdır.

¹¹ GPS 39 429457 E 4477026 N, 0 m; 40° 26.359 N 050° 10.098 E.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 29: Gala'daki mezar taşlarından birinin görüntüsü

Azerbaycan'da üzerlerinde Arap harfli yazıt, tasvir veya damga bulunan bazı sanduka veya heykel (koç, at...) biçimindeki mezar taşlarının bir kısmı müzelere, parklara veya nispeten korunaklı mekânlara taşınmıştır. Büyük bölümünün envanter kaydı bulunmayan, nereden getirildikleri bile bilinmeyen bu eserlerin açık alanlarda (park ve bahçelerde süs, bezek unsuru olarak) bulunanları her türlü yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bakü'de Kız Kalesi¹² çevresinde, Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde, Gala'da açık hava müzesinde¹³, Gobustan'da müzenin önünde¹⁴ sergilenen pek çok eserin üzerinde çatlaklar ve parçalanmalar meydana gelmiştir.

Foto 30: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen eserler

¹² GPS 39 401236 E 4469237 N, 1 m; 40° 21.976 N 044° 50.209 E.

¹³ GPS 39 429457 E 4477026 N, 0 m; 40° 26.359 N, 050° 10.098 E.

¹⁴ GPS: 39 361822 E 4441612 N 123 m; 40° 06.715 N 049° 22.723 E.

Turkish Studies

Foto 31: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen eserlerin görüntülemeleri yapılırken

Foto 32: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıt bulunan mezar taşlarından birinin görüntüsü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

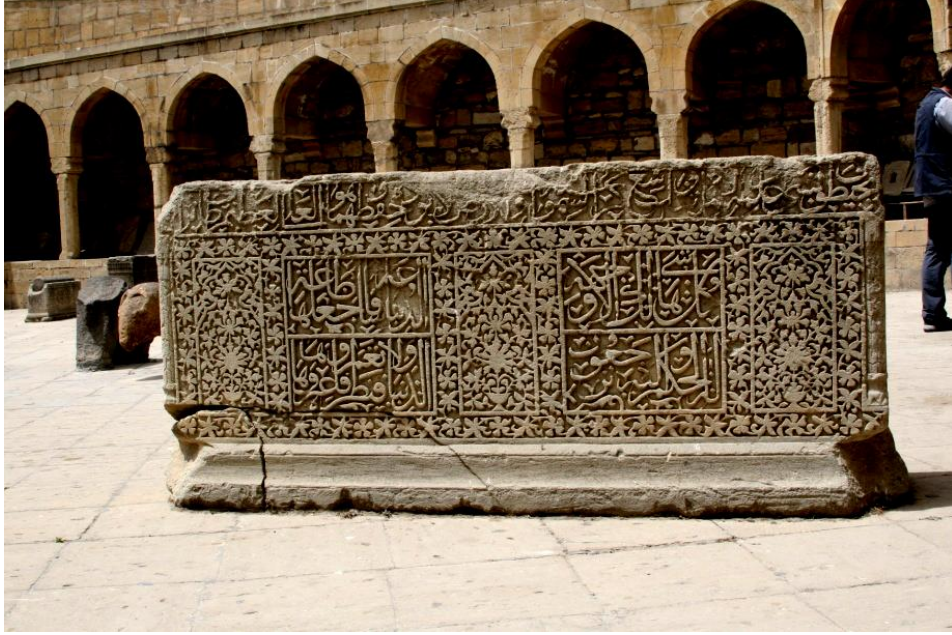

Foto 33: Bakü'de Kız Kalesi önünde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıt bulunan mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 34: Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde sergilenen eserler¹⁵

¹⁵ Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde sergilenen eserlerin envanter kayıtları (nerelerden getirildikleri, hangi dönemlere ait oldukları) ne yazık ki bulunmamaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 35: Nahçıvan'da Mümine Hatun Külliyesi içinde oluşturulan açık hava müzesinde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıt bulunan koç heykelli mezar taşlarından birinin görüntüsü

Foto 36-37: Gobustan'daki müze önünde sergilenen ve üzerinde Arap harfli yazıtlar ve tasvirler barındıran mezar görüntüleri

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Yerleşim yerlerine uzak bölgelerde yer alan taşınamayacak durumdaki üzeri yazılı ve tasvirli sanduka veya heykel biçimindeki mezar taşlarının (Kirna Mezarlığı'nda¹⁶ olduğu gibi) önemli bir kısmı ise ne yazık ki “içinde define barındırdığı” düşüncesiyle parçalanmıştır.

Foto 38: Nahçıvan'daki Kirna Mezarlığı'nda baş kısımları parçalanmış koç heykelli mezar taşlarından birinin görüntüsü

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde son yıllarda tarihî ve mimari eserlerin bakımı, onarımı ve tanıtımı ile ilgili ciddi ve takdire şayan çalışmalar yapılmaktadır. Ancak bu çalışmalarda bazen “ehil olmayan kimseler”in de görevlendirildiği ve bu kişilerin tarihî eserlere zarar verdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Karabağlar Türbesi¹⁷ üzerindeki Arap harfli yazılar murç, keski gibi aletler kullanılarak kazınıp yok edilmiştir.

Foto 39-40: Karabağlar Türbesi'nden genel ve ayrıntılı görüntüler¹⁸

¹⁶GPS 38 557382 E 4332567 N, 1160 m; 39° 08.310 N, 045° 39.834 E.

¹⁷ GPS 38 516587 E 4364687 N, 1165 m; 39° 25.800 N, 045° 11.559 E.

¹⁸ Konuyla ilgili olarak görüşlerine başvurduğumuz bölge halkı “Karabağlar Türbesi'nin restorasyonunu İran'ın üstlendiğini; restorasyon işlerinde çalışanların İran'da yaşayan Ermeni asıllı kişilerden oluştuğunu; bu kişilerin kasıtlı olarak kitabeleri kazıdıklarını” kaydettiler.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 41: Nahçıvan'daki Karabağlar Türbesi'nin üst kısmında tahrip edilmiş Arap harfli yazıtlar

Bugüne kadar emsali görülmeyen böyle bir uygulamanın bilimsel hiçbir gerekçesi ve dayanağı olamaz. Semerkant'taki, Buhara'daki, Hive'deki türbelerle mimari ve epigrafik özellikleri bakımından büyük benzerlikler taşıyan Karabağlar Türbesi ve türbenin de içinde bulunduğu külliye bugün ne yazık ki kaderine terk edilmiş durumdadır.

Şehitler Hıyabanı'nda¹⁹, Fehri Hıyaban'da²⁰, Mümine Hatun Türbesi'nde, Yusuf İbn Kuseyir Türbesi'nde²¹, Nuh Peygamber'in Kabri'nde / Türbesinde²², Hadice-yi Kübra Türbesi'nde, Hüseyin Cavidin Türbesi'nde²³, Elinceçay Hanegâhı'nda / Türbesi'nde²⁴, Ashab-ı Kehf Kompleksi'nde²⁵ gerçekleştirilen restorasyon ve konservasyon çalışmalarının, çevre düzenlemesinin Karabağlar, Yeddi Gümbez, Gülistan, Harabağilan... vd türbelerde, tarihî mezarlarda ve mezarlıklarda da yapılması, ait oldukları toprakların “tapu senedi” niteliğindeki bu kültür ve uygarlık eserlerinin kurtarılıp gelecek nesillere intikali bakımından son derece önemlidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeler sırasında Türk boyları arasında öteden beri var olan (“atalar kültürü”nün ürünü) türbeleri, yatırları ve önemli kişilere ait mezarları ziyaret etme geleneğinin son zamanlarda daha da yoğunlaşarak devam ettiği gözlemlenmiştir. İnsanların inançlarına, gelenek ve göreneklerine saygı göstermek her şeyden önce insan olmanın gereğidir. Ancak Azerbaycan'da gerçek dinî önderlerin, tarihî şahsiyetlerin, alimlerin mezarları, türbeleri (Şamahı'daki Yeddi Gümbez / Yedi Kümbet²⁶ gibi) bakımsızlık, ilgisizlik içinde yok olma sürecini yaşarken henüz birkaç yıl önce vefat etmiş kişi / kişilerin mezarları üzerine görkemli anıt mezarların, külliyelerin yaptırılması, buraların ziyaret yerlerine çevrilmesi son derece düşündürücüdür.

¹⁹ GPS: 39 400425 E 4468478 N 55 m; 40° 21.655 N 049° 46.608 E.

²⁰ GPS: 39 399775 E 4468870 N 93 m; 40° 21.770 N 049° 49.181 E.

²¹ GPS: 38 535748 E 4339466 N 891m; 39° 12.130 N 045° 24.835 E.

²² GPS: 38 535589 E 4338812 N 882 m; 39° 11.770 N 045° 24.724 E.

²³ GPS: 38 535580 E 4340504N 886 m; 39° 12.688 N 045° 24.7247E.

²⁴ GPS: 38 561761 E 4338128 N 1347 m; 39° 11.318 N 045° 42.904 E.

²⁵ GPS: 38 535595 E 4341507 N 1265 m; 39° 13.178 N 045° 35.356 E.

²⁶ GPS: 39 300014 E 4499432 N 659 m; 40° 37.199 N 048° 38.152E.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Foto 42: Mir Möhsin Ağa'nın Bakü'de ziyaretgâha çevrilen gösterişli mezarının görüntüsü

Azerbaycan'daki mezarlar, mezarlıklar ve türbelerdeki Arap harfli yazıtlarla ilgili bugüne kadar pek çok bilim adamı her türlü zorluğa katlanarak çalışmış; her biri birbirinden değerli eserler vücuda getirmiştir. Bu çalışmalar içinde Meşedihanım Nimet tarafından yayımlanan ve saha / alan araştırmalarına dayanan eserler ayrı bir yere ve öneme sahiptir.

Foto 43: Prof. Dr. Meşedihanım Nimet ile yazıtlarla ilgili bir sohbet anı

Ancak Azerbaycan'daki Arap harfli yazıtların bulunduğu her mezarlık mübalağasız olarak ayrı bir bilimsel çalışmaya (kitap, tez, makale, bildiri) konu olacak kadar zengin envantere sahiptir. Bu sebeple de bir an önce disiplinler arası iş birliği yapıp ekipler oluşturularak çalışmalara başlanmalıdır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

2.3. Petroglif Alanlarında Kayalara Yazılmış Arap Harfli Yazıtlar:

Türk dünyasında en çok ziyaret edilen ve zamanla “kutsal alanlar”a dönüştürülen mekânlardan birini de petrogliflerin ve damgaların buldukları alanlar oluşturur. Türk boylarının bir zamanlar Tanrı'ya yakın buldukları için ibadet yeri olarak seçtikleri, kurbanlar kesip adaklar adadıkları, ölülerini gömdükleri veya yaktıkları; zaman zaman da topluca eğlenip kutlamalar yaptıkları petroglif alanlarında yazıtlarla da karşılaşmaktadır.

Foto 44: Gobustan'daki petroglif alanlarında rastlanan Arap harfli yazıtlardan bir kısmının görüntüsü

Türk boylarının binlerce yıllık ortak mirasını üzerinde barındıran Moğolistan, Çin Halk Cumhuriyeti Uygur Özerk Bölgesi, Dağlık Altay, Hakasya, Tuva, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Afganistan, Tacikistan, Azerbaycan, Nahçıvan, Türkiye... topraklarındaki petroglif alanlarında (Kök)türk harfli yazıt ve damgalarla karşılaştığı gibi; Arap harfli yazıtlarla da karşılaşmaktadır. Büyük bir kısmı dinî içerikli klişe ifadelerden (kelime, kelime grubu veya cümlelerden: *Allah, Muhammed ya Ali...*) oluşan yazıtlar arasında ziyaret metinlerinin (ziyaret eden kimselerin yazdıkları metinlerin, isimlerin) de azımsanmayacak kadar fazla olduğu tespit edilmiştir.

Gobustan'da (özellikle de Cingir Dağ / Yazılı Tepe / Yazılı Taş bölgesinde)²⁷ Arap harfli pek çok yazıt bulunmaktadır. Azerbaycan'daki en eski Arap harfli yazıt örneklerinden olan ve genelde ziyaretçi metinlerinden oluşan bu eserler de örtü ve korumadan yoksundurlar.

2.4. Sikkeler Üzerindeki Arap Harfli Yazıtlar:

Tarihte uzun yıllar İslam ordularının geçiş ve konaklama merkezi olan Azerbaycan toprakları, birçok Müslüman devletin kuruluşuna, ihtişamına ve yıkılışına da sahne olmuştur. Bu sebeple Azerbaycan'da faaliyet göstermiş, egemenlik kurmuş İslami kimlik ve özellik taşıyan devletlere ve hanlıklara ait (Arap, Safevi, Selçuklu, İlhanlı, Timurlu, Osmanlı, Hanlıklar... dönemlerine ait) pek çok Arap harfli sikke bulunmaktadır.

²⁷ GPS 39 360563 E 4449746 N, 43 m; 40° 11.096 N 049° 21.732 E.

Foto 45: Azerbaycan'da sikkelerin ortaya çıkarıldığı yerleri gösteren bir görüntü

Ait oldukları dönemlerin en önemli tarihî ve epigrafik belgelerinden sayılan sikkeler diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da farklı illerdeki ve ilçelerdeki müzelerde sergilenmektedir. Sergide bulunan farklı madenlerden (altın, gümüş, bronz, bakır) yapılmış sikkeler arasında üzerlerinde Arap harfli yazıların yanı sıra eski Türk yaşayış ve inanışının ürünü tasvir ve damgaları taşıyanlar da vardır.

Azerbaycan'daki müzelerde, koleksiyonlarda ve antikacılarda bulunan sikkelerin bir merkezde toplanıp muhafaza edilmesi, uluslararası bilimsel ölçütler esas alınarak envanter kayıtlarının tutulması, haklarında akademik nitelikli araştırma ve inceleme eserlerinin yazılıp katalog ve albümlerinin hazırlanması, Azerbaycan'ın tanıtımına da katkı sağlayacaktır. Nitekim sikke / para kullanımı bir milletin ulaştığı kültürel, sosyal, iktisadi ve ticari seviyenin en önemli göstergelerinden birini teşkil eder.

2.5 Arap Harfli El Yazması Kitaplar:

Azerbaycan Cumhuriyeti, Arap harfli el yazması eserlerin en fazla olduğu ülkeler arasında gelmektedir. Azerbaycan'da kurulan devletlerin ve bu devletlerin bünyesinde yaşayan milletlerin (başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere) sosyal, kültürel, edebî, dinî, siyasi, ticari, iktisadi, askerî... alanlardaki birikimini bugüne taşıyan pek çok el yazması Arap harfli Türkçe, Arapça ve Farsça eser Azerbaycan El Yazmaları Enstitüsünde, devlet arşivlerinde, kütüphanelerde, müzelerde, üniversitelerin enstitü ve bölümlerinde muhafaza edilmektedir.

Foto46: Şamahı Müzesi'ndeki el yazması eserlerden birinin görüntüsü

Turkish Studies

Ancak ilgili kurum ve kuruluşlardakiler kadar halkın elinde de el yazması eserler (Kur'an-ı Kerimler, Ahmediyyeler, Muhammediyyeler, Hz. Ali Cengnameleri, halk hikâyeleri, divanlar, mesneviler, fal kitapları, cönkler...) bulunmaktadır. Sovyetler Birliği zamanında yakılmaktan, yok olmaktan kurtarılan bu eserlerin de hak sahipleriyle irtibat kurularak / anlaşarak koruma altına alınması ve üzerlerinde bilimsel araştırma ve incelemelerin gerçekleştirilmesi gerekir.

2.6. Üzerlerinde Arap Harfli Yazılar Bulunan Süs ve Kullanım Eşyaları:

Müslüman Türk boyları arasında dinî kimliğinin / tercihinin bir göstergesi ve inanın sembolü olarak her türlü süs ve kullanım eşyası üzerine Arap harfleriyle bir şeyler yazmanın gereğine ve uğuruna inanılmıştır. Bu sebeple de Azerbaycan'da eski dönemlere ait süs ve kullanım eşyalarının (takı, kolye, kap kacak, bıçak, eyer, üzengi, giyim kuşam, halı, kilim...vd) üzerinde Arap harfli yazı, damga ve süslemelerle karşılaşmaktadır.

Foto47: Şamahı Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir kap

Foto 48: Millî Tarih Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir kap

Turkish Studies

Foto 49: Millî Tarih Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir tepsi

Foto 50: Millî Tarih Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazı bulunan bir nacak

Bu yazıtların bir kısmı aidiyet, sahiplik bildiren adlardan; bir kısmı ise dinî içerikli kelime, kelime grubu ve ifadelerden (Esmayihüsna, bereket duası, besmele...) oluşmaktadır.

Geçmiş dönemlerde zafer, başarı, uğur getirmesi dileğiyle kılıçlar, kalkanlar, miğferler, zırhlar, kolçaklar, sancaklar, tuğlar üzerine Kur'an-ı Kerim'den seçilmiş ayetlerin, hadis-i şeriflerin, Hz Ali'nin ve 12 İmam'ın sözlerinin Arap harfleriyle Arapça, Farsça ve Türkçe olarak işlendiği bilinmektedir. Bu tür eserlerin en seçkin örneklerine Azerbaycan müzelerinde de (başta Millî Tarih Müzesi olmak üzere) rastlanmaktadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

Günümüzde de farklı objeler üzerine Arap harfleriyle yazı yazma geleneği devam etmektedir. Farklı objeler üzerine işlenmiş bu yazıların da epigrafik belgeleme ve çözümlenmelerinin yapılıp yayımlanması gerekir.

Foto 51: Bakü'deki Halı Müzesi'nde üzerinde Arap harfli yazılar bulunan halılardan birinin görüntüsü

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

3. SONUÇ VE ÖNERİLER

1. Azerbaycan, Kafkasya'da en fazla Arap harfli yazıtın bulunduğu coğrafya olma özelliğine sahiptir. Bu sebeple üzerlerinde Arap harfli yazıtları barındıran Türk-İslam eserlerinin (yazıtların ve arkeolojik buluntuların) taşınabilir durumda olanlarının ve kaybolma, yok olma, çalınma riski taşıyanların restorasyon ve konservasyonlarının yapılarak teşhir edileceği ve üzerlerinde bilimsel araştırma ve incelemelerin gerçekleştirileceği (tıpkı Millî Tarih müzesi gibi) bir müze (İslam Eserleri Müzesi) bir an önce inşa edilmelidir. Bu müze için Türkiye Cumhuriyeti'nin, diğer Türk Cumhuriyetlerinin ve İslam ülkelerinin de yardımı sağlanmalıdır.

2. Azerbaycan'da üzerlerinde Arap harfli yazıtları barındıran tarihî camiler, mescitler, türbeler, mezarlar, mezarlıklar, kervansaraylar, ziyaret yerleri... koruma altına alınmalı; restorasyon ve konservasyonları yapılmalıdır.

3. Bilimsel araştırma ve incelemeler yapacak olan bilim adamlarına gerekli kanuni kolaylıklar sağlanmalı ve bu bilim adamları araç, gereç, teknik donanım vd. bakımdan desteklenmelidir.

4. Arap harfli yazıtların envanter tespiti yapıp albümleri, katalogları hazırlanmalı; söz konusu eserler dil, tarih, etnoloji vd. açıdan bilimsel yöntem ve teknikler kullanılarak incelenip çok dilli ve karşılaştırmalı olarak yayımlanmalıdır.

5. Tarihî mekânlarda geleneksel yöntemlerle yapılan denetimsiz kazılara, restorasyon ve konservasyon çalışmalarına son verilmeli; bu mekânlar sit alanı ilan edilip koruma altına alınmalıdır. Kazı yapmayı, restorasyon ve konservasyonu gerektiren mekânlarda ise alanında yeterli bilgi birikimine ve iş deneyimine sahip, çağdaş teknolojilerden de yararlanmasını bilenler (bilim adamları, akademisyenler) görevlendirilmelidir.

4. KAYNAKÇA

ALYILMAZ, Cengiz (2009), Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 Fall 2009, 185-209.

ALYILMAZ, Semra - ALYILMAZ, Cengiz (2010), Nahçıvandaki Eski Türk Kültür ve Uygarlık Eserleri, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, C. III, Ankara, 181-192.

ALİYEV, Rafig (2000), Azerbaycan Medeniyetinin İnkişafında İslamın Yeri, *Kafkasyada İslam Medeniyeti Islamic Civilisation in Caucasia*, İstanbul, 3-10.

ALİYEV, Rafig (2007), İslam, *Azerbaycan Millî Ensiklopediyası*, Bakü, 156-158.

AŞURBEYLİ, S. V. (1964), *Oçerk İstorii Srednevekovogo*, Bakü.

BÜNYADOV, Ziya (2004), *Azerbaycan Atabeyleri Dövleti*, Bakü.

BÜNYADOV, Ziya (2007), *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*, Bakü, Rusçadan Çevirenler: Cabbar Cabbarov - Hesen Elizade.

CEFERZADE, İ. M. (1999), *Gobustan Gaya Üstü Resmler Gobustan Petroglyphs Gobustan Naskal'ne İzobrajeniya*, Bakü.

EFENDİ, Rasim(1980), *Daşlar Danışır*, Bakü.

EFENDİ, Rasim(1986), *Kamennaya Plastika Azerbaydjana Azerbaycanın Daş Plastikası Stone Plastic Art of Azerbaijan*, Bakü.

- GEYBULLAEV, Giyaseddin A. (1991), *K etnogenezu azerbaydjantsev*, Bakü.
- GEYBULLAEV, Giyaseddin A. (1994), *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Bakü.
- GULİYEVA, Vefa, (2003), *Rol' i Pozitsiya Musul'manskogo Duhovenstva v Sotsial'no - Politiceskoy i Kul'turnoy Jizni Azerbaydjana v XIX-Naçale XX. vv. v Rakurse Armyano Azerbaydjanskih Politiceskih Otnoşenyi*, Bakü.
- GULİYEVA, Vefa, (2010), İçeri Şehrin Tarihî Mimarlık Abideleri, *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, C. III, Ankara, 2010, 309-314.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1984), Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu Anadolu - Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri 11-13 Eylül 1984*, Ankara, 75-96.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (1981), *Memorial'ne Pamyatniki Azerbaydjana*, Bakü.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (1987), *Esrlerin Daş Yaddaşı*, Bakü.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (1992), *Azerbaycanda Pirlar Sosial-İdeoloji, İktisadi-Siyasî Merkezler*, Bakü.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (2001), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana I Arabo-Perso-Tyukoyaziçnie Nadpisi Baku - Apşeronu (XI vek – načalo XX. veka)*, Bakü.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (2001), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana II Arabo-Perso-Tyukoyaziçnie Nadpisi Şeki- Zakatal'skoy Zonu (XIV vek – načalo XX. veka)*, Bakü.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (2001), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana III Arabo-Perso-Tyukoyaziçnie Nadpisi Nahçıvanskoy Avtonomnoy Respubliki (VIII - XX. veka)*, Bakü.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (2008), *Korpus Epigrafiçeskih Pamyatnikov Azerbaydjana IV Arabo-Perso-Tyukoyaziçnie Nadpisi Kuba-Haçmaz zonu i Yujnogo Dagestana (VIII – načalo XX. vv.)*, Bakü.
- NE'MET, Meşedihanım Sadullahgızı (2009), *Daşlaşan Sirlarin Sirdaşı*, Bakü.
- PİRİYEV, Vagif (2007), Azerbaycan 13.-14. Esrlerde, *Azerbaycan Millî Ensiklopediyası*, Bakü, 213-224.
- SALAMZADE, E. R. - MEMMEDZADE, K. M. (1987), *Şekinin Me'marlığı Abideleri Arhitekturmne Pamyatniki Şeki The Architectural Monuments of Sheki*, Bakü.
- SAYAN, Yüksel (2006), Azerbaycan'ın Tarihî Mezar Taşları ve Türk Kültüründeki Yeri, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir Bildiri Kitabı-IV*, İzmir, 1827-1839.
- SEFERLİ, Hacı Fehreddin, (2009), *Ordubad Şehrinin Müselman Epigrafikası Abideleri*, Bakü.
- TALIBOV, Vasif – BAŞŞELİYEV, Veli - ELİYEV, Veli – HACİYEV, İsmail - HEBİBBEYLİ, İSA – HÜSEYNOV, Veli – GEDİRZADE, Hacı Gedir, GULİYEV, Ebülfez – SEFERLİ, Hacı Fehreddin – TALIBOV, Tariyel (2008), *Nahçıvan Abideleri Ensiklopediyası The Encyclopaedia Of Nakhchivan Monuments*, Nahçıvan.
- TÜRKMEN, Fikret (2008), Azerbaycandaki Koç Şekilli Mezar Taşlarının Folklorik Açından Değerlendirilmesi, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara, 503-513.

-
- VELİHANLI, Naile Memmedligızı (1973), *Ereb Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü.
- VELİHANLI, Naile Memmedligızı (1974), *IX-XII. Esr Ereb Coğrafiyaşunas-Seyyahları Azerbaycan Haggında*, Bakü.
- VELİHANLI, Naile (2005), *Nahçıvan – Ereblerden Mongollaradek- (VII-XII. Esrler)*, Bakü.
- VELİHANLI, Naile Memmedligızı (2007), Azerbaycan 7. Esrin Ortaları- 13. Esrin Evvellerinde, *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*, Bakü, 189-213.
- VELİHANLI, Naile Memmedligızı (2008), Eldenizler Hanedanı Kadınlarının Bölgenin ve Nahçıvanın İctimai-Siyasi Heyatındaki Yeri, *Nahçıvan Bu Gün: İslahatlar Perspektivler*, Nahçıvan, 53-58.